

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍՏԻԱԾԱՏՐԵԱՆ

Ա Ր Ա Մ Ը

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

II

Յայտնի է, որ Արամին Նրեւանում ընտրեցին դիկտատոր: Այդ ընտրութեան պատմութիւնը ուշագրաւ է նրանով, որ բոլորովին նման է դիկտատորներ ընտրութեան պատմութեան: Արամը ընտրւում է դիկտատոր ոչ միայն իր կամքից ու ցանկութիւնից դուրս, այլեւ հեռաւոր տեղեկութիւն իսկ չի ունենում այդ ընտրութեան մասին: Աւելին. տեղեկութիւն չունէր ոչ միայն ինքը Արամը, այլեւ նրա կուսակցական մօտ ընկերները, ինչպէս նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարմինները: Եւ անդիտութիւնը պէտք է բացատրել նրանով, որ նախապատրաստական որեւէ աշխատանք որեւէ կողմից այդ ընտրութեան համար տեղի չի ունեցել, որեւէ դաւադրութիւն Այդ. Խորհրդի կամ Յատուկ Կոմիտէի դէմ եղած է: Ընտրութիւնը կատարւել է յանկարծակի, անսպասելի անգամ ընտրողների համար:

Մի բազմամարդ հասարակական ժողովում, ուր քննութեան է առնւում Նրեւանի համար ստեղծւած ծանր դրութիւնը, մարդկանց մտքերն ու զգացմունքները լարւում են ծայր աստիճան. դրութիւնը թւում է այնքա՛ն յուսահատական, որ նրանց համար փրկութեան մէկ ելք է մնում - ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացնել մի մարդու ձեռքը, տալ նրան արտակարգ լիազօրութիւններ եւ ամբողջովին ենթարկւել նրան: Այդ մարդը, ի հարկէ, Արամն էր: Առանձնապէս աչքի ընկնող, դեկալար դեր է կատարում այդ ժողովում քաղաքի պարետ Ա. Շահխաթունին: Արամի դիկտատոր հռչակելու որոշումը հանելով՝ ժողովականները Շահխաթունու առաջնորդութեամբ եւ զինուորականների ու քաղաքացիների մասնակցութեամբ շարժւում են դէպի Արամի բնակարանը՝ յայտնելու համար ժողովրդի կամքը: Երբ այդ բազմութիւնը մտնում է Յարսկայա*) փո-

*) Արամի մահից յետոյ այդ փողոցը՝ Բաղաֆային խորհրդի որոշումով անւանեց Արամի փողոց:

դոցը, ուր ապրում էր Արամը, վերջինս իր բնակարանից դուրս եկած՝ գնում էր Ազգ. Խորհուրդ: Հեռւից նկատելով անբոխը եւ նըրա բորբոքւած տրամադրութիւնը՝ Արամը, իր պատմելով, ինչ որ վատ ենթադրութիւններ է անում (մի քանի օր առաջ խփւել էր Ձուլախ Գէորգը, սաստիկ հալածւում էին նաեւ նրա աւաղակային հակումներ ունեցող տղաները եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ այն բոլոր տարրերը, որոնք տրամադիր չէին ենթարկւելու Ազգ. Խորհրդի անունից արւած կարգադրութիւններին) եւ բնագդօրէն ստուգում է՝ տե՞ղն է ատրճանակը: Բայց կասկածը ցրւում է, երբ ճանաչում է Շահխաթունուն եւ միւսներին: Սակայն շարունակում է տարակուսել. ի՞նչ են ուզում այդ մարդիկը. ի՞նչ է պատահել քաղաքում, որ իրեն յայտնի չէ:

Բազմութիւնը մօտենում է, նրա ներկայացուցիչները յայտնում են Արամին իրենց որոշումը, եւ «կեցցէ»ներով բարձրացնում ձեռքերի վրա ու տանում Ազգ. Խորհուրդ:

Ծաշից յետոյ, սովորական ժամին, գնացի Ազգ. Խորհուրդ (այն ժամանակ Ազգ. Խորհուրդը եւ Յատուկ Կոմիտէն աշխատում էին Արուսեան փողոցի վրա, Նազաբեան ու Բէհրութեան փողոցների մէջ դտնող միակ մեծ երկյարկանի տանը - աջ կողմը Բէհրութեանից դէպի Նազարեան): Դեռ հեռւից զարմանքով նկատեցի Ազգ. Խորհրդի շէնքի առաջ խոնւած մեծ բազմութիւնը: Մօտեցայ: Լսում եմ, որ Արամը դիկտատոր է յայտարարւած, որ հէնց նոր են ցոյցերով ներս տարել: Ներս մտայ: Արամը չընապատւած մի խումբ մօտ եւ ոչ-մօտ մարդկանցով, դուրս է դալիս պատշգամբ, որտեղից խօսք է ուղղում փողոցում խոնւած հասարակութեան:

Նոյն օրը երեկոյեան հրաւիրւեց Ազգ. Խորհրդի արտակարգ նիստ: Արամը մի քանի խօսքով պատմեց օրւայ անց ու դարձի մաւին: Յիշում եմ. նրա խօսքը ցաւի ու վշտի շեշտ ունէր: Օրւայ դէպքը նա բացատրում էր իբր յուսալքւած, վհատւած հոգիների ապրումների տխուր արտայայտութիւն: Վատ նշան էր համարում, երբ մարդիկ այդ ձեռով իրենց անճարութիւնն են խոստովանում եւ իրենց իրաւունքները յանձնում են մէկին՝ կապելով նրա հետ երկրի փրկութեան դործը: Ազգ. Խորհուրդը չպէտք է դնայ այդ ճանապարհով եւ ինքը, դրսի աչքում դիկտատոր, ո՛չ մի փոփոխութիւն չի մտցնելու դործող հաստատութիւնների մէջ. ամէն ինչ զնալու է նոյն ճամբով, երկրի տէրը մնալու է Ազգ. Խորհուրդը:

Հետեւեալ օրն երեկոյեան, Հ. Յ. Դ. Մըզաստանի (Երեւանի) Կենտրոնական Կոմիտէի ժողովում էլ խօսք եղաւ նոյն խնդրի մասին: Արամը այստեղ եւս արտայայտեց նոյն իմաստով. առանց Կ.

Կոմիտէի խորհրդի ու տրամադրութեան, առանց Ազգ. Խորհրդի զխոսութեան ու հաւանութեան ոչինչ չի կատարել:

**

Հէնց առաջին օրից Արամը հասարակական կարգերը ոտնահարողներէ նկատմամբ չա՛տ որոշ դիրք բռնեց: 1918 թ. սկիզբներն էին, երբ ռուսական մեծ յեղափոխութեան մեղրամիւսն արդէն անցել էր, հին օրէնքներն ու իշխանութիւնը վերացել էին, իսկ նորերը դեռ սահմանւած ու կազմակերպւած չէին, երբ այդ անցողական ու որոնումներէ, միաժամանակ լքումներէ ու յուսահատութեան շրջանում շատ շատերի համար այլեւս հեղինակութիւն չէր մնացել, երբ թուլացել էին բարոյական զսպանակները ու մոլի կրքերն ու ստոր բնազդներն էին արտայայտուած՝ յենարան ունենալով բազկի ոյժը ու լիտի յանդգնութիւնը: Արամը անխնայ ու անողորմ էր նրանց հանդէպ. Չոլախ Գէորգի պարագան ցոյց էր տալիս, թէ Արամը չէր խնայում անգամ դաշնակցական, երբեմն աչքի ընկած մարտիկներին, եթէ սրանք ի չարն էին գործ դնում իրենց դերերը: Չոլախ Գէորգ: Իր յանդգնութիւնը չափ ու սահման չունէր: Նրա անունը սարսափ էր ազդում շատերին: Անգամ իր նախկին խմբապետ, յայտնի մարտիկ Դալի Ղազարը քաշուած էր նրանից: Միակ մարդը, որի հեղինակութիւնը անվերապահօրէն ընդունում էր՝ Արամն էր: Գայլի մազ ունեցող Գէորգը դառ էր դառնում, երբ մօտենում էր Արամին ու հետը խօսում: Ո՞վ զիտէ, գուցէ բնազդով զգում էր, որ Արամը միակ մարդն էր, որի ձեռքը կարող էր պատուհասել իրեն: Իր ալան-թալանի ու սրիկայութիւնների մասին, ի հարկէ, Արամը զիտէր: Ոչ թէ երես չէր տալիս, այլ սաստ ու չոր լեզու ունէր նրա համար, Յիշում եմ, թէ ինչպէ՛ս էր Գէորգը խնդրում ինձ տեսակցութիւն յաջողացնել Արամի հետ՝ իրեն արդարացնելու համար: Միայն մի անգամ Արամը համաձայնեց ընդունել նրան իր բնակարանում: Գէորգը խնդրում էր չհաւատալ իր մասին տարածւած չարամիտ լուրերին եւ երեսը պարզ անելու համար՝ տալ իր խմբին որեւէ ծանր եւ պատասխանատու գործ (օրինակ Շարապիսանէ գնալ եւ ռազմամթերք բերել ափսեղ մնացած ռուսական հարուստ պահեստներից այն ժամանակ, երբ ճանապարհները սաստիկ վտանգաւոր էին): Արամը մերժեց՝ ասելով, թէ դո՛ւ կը լինի, եթէ հասարակութիւնից այլեւս զանգատ չլսի նրա մասին:

Այնուամենայնիւ, հետագայում՝ Արամը մի յանձնարարութիւն տւեց Գէորգին. — իր խմբով նա պէտք է ուղեկցէր Ձանդեղուրի համար Նախիջեւանի գծով ռազմամթերք տանող զնացքին: Գէորգը

յանձն առաւ, բայց ինքը անձամբ չզնաց խմբի հետ՝ ծածկելով այդ բանը Արամից: Ռազմամթերք տանող գնացքը Շարուրում ենթարկւեց խորտակման եւ կողոպտւեց թուրքերի ձեռքով: Լուրը հասաւ Երեւան ու բացւեց Գէորգի խաբերայութիւնը: Այդ դժբախտ լուրը Երեւան հասնելու յաջորդ օրը վաղ առաւօտեան, երբ, ըստ սովորականի, մտնում էի Ազգ. Խորհրդի ընդհանուր գրասենեակը, լրսեցի Արամի ջղայնոտ, բարձր ձայնը նախազանութեան հարեւան սենեակից: Դեռ գրասենեակի սլաշտօնեաներից ոչ ոք չէր եկել: Արամի ձայնի վրա արագութեամբ ներս մտայ ու դարմացած կանգ առի. առաջին անգամն էի տեսնում Արամին այդ աստիճան վերդոված, զայրացած վիճակում: Զղայնացած անց ու դարձ էր անում փոքրիկ սենեակում անկիւնից-անկիւն ու ձեռքը թափահարելով յանդիմանում ու նախատում էր կոնսպիւայտի վրա յենած ու բոլորովին դռնաւաւած Չոլախ Գէորգին: Սենեակում, պատի մօտ, գլխակոր, լուռ կանգնած էին երկու-երեք այլ խմբապետներ: Արամի վրդովմունքն անզուսպ էր. նա ուղղակի թոյն էր թափում Գէորգի գլխին նրա «աննամուս» վարմունքի համար: Սենեակի մթնոլորտը ծանր եկաւ ինձ. դուրս եկայ եւ նստեցի կից սենեակում: Պարզ յիշում եմ Արամի վերջին խօսքերը. «Նա կանի՞ծեմ այն ժողովուրդի հէրը, որ շանսա՛տակ չի անի ձեզ պէս դաւաճաններին»: Ու դուրս եկաւ՝ աղմկով ծածկելով դուռը մնացողների երեսին:

Քիչ յետոյ ներս մտայ (Այդ սենեակում աշխատում էինք ես և Մուսիսենան): Սենեակում մնացողները կանգնած էին նոյն սառած վիճակում: Լուռթիւնը խղեց Նապոնը. «Չոլախ, շան որդի, բոլորը քու... են. էս թուքը տանե՞լ կը լինի՞...»:

Դրանից յետոյ էլ Չոլախ Գէորգը չուղղւեց. նա շարունակում էր իր աւազակութիւնըն ու շահատակութիւնները Երեւանի շրջանում: Իր վերջը եղաւ խիստ ողբերգական. նա գնդակահարւեց Արամի հրամանով: Այդ մասին Արամը յայտնեց իրեն դիկտատոր ընտրողներին ուղղած ճառում, երբ հասարակութեան միջից բողոքի ձեւով Գէորգի տղաներից մէկը հարց տւեց, թէ՛ կարելի՞ բան է օրը ցերեկով քաղաքի փողոցում մարդ խփել: Արամը պատասխանեց այն մտքով, թէ՛ ով ներկայ բացառիկ ծանր պայմաններում չի ենթարկւել երկրի իշխանութեան ու կը հետեւի Գէորգի օրինակին, նոյնպէս կը գնդակահարւի:



Ես լսել եմ, որ Արամը առաջ դիւրարորբոք ու ջղային մարդ է եղել: Թէեւ Երեւանում մթնոլորտը չափազանց ջղայնացնող էր եւ

ժողովուրդը արտակարգ լարւած վիճակ էր ապրում, աշխուժեցան իւր Արամբ իր առօրեայ հասարակական աշխատանքների մէջ միշտ հանդիստ էր ու զուսպ: Նա զբաղւած էր առաւօտից մինչեւ երեկոյ, սաստիկ յոգնում, բայց ո՛չ ոք նրա բարկացկոտ ձայնը չէր լսում, ո՛չ ոք չէր դանդատում նրա վերաբերմունքից, ո՛չ ոք չի տեսել նրա կոպտութիւնը: Երեւանի Աղդ. Խորհրդի իշխանութեան շրջանում ես յիշում եմ երեք դէպք, երբ Արամբ իր սովորական պաշարիւնութիւնը կորցրել է եւ դուրս եկել իրենից - սաստիկ յուզւել, վրդովւել է: Մէկի մասին պատմեցի վերը: Միւս պատմութիւնը այս է: Երեւանում կային բաւականաչափ զինւորներ, որոնք այս կամ այն պատճառով հեռացել էին ճակատի զօրամասերից: Աղդ. Խորհրդի կարգադրութեամբ դրանք բոլորը հաւաքւում եւ տեղաւորւում էին կազմակերպւող զօրամասերում, որոնք աստիճանաբար նորից ճակատ պիտի ուղարկւէին: Զինւորներից շատերը դո՛հ չէին այդ բանից - տրամադիր չէին նորից ճակատ դառնալու եւ իրենց այդ տրամադրութեամբ դիտաւորեալ կերպով վարակում էին միւսներին. կատարւում էր ինչ որ բոլշեւիկեան խմորում: Արամի կարգադրութեամբ այդ շարժումը խեղդւում է, պարագլուխները պատժւում: Խստութիւնները դասալիքների մէջ դժգոհութիւն են առաջ բերում: Նրանց միանում են քաղաքի մութ տարրերը: Եւ ահա մի երեկոյ, այդ դժգոհ տարրերը աղմուկ-թխորով հաւաքւում են Աղդ. Խորհրդի շէնքի (հետադայում սարլամենտի) դիմաց այն ժամանակ, երբ Աղդ. Խորհուրդը նիստ ունէր, եւ «սպահանջներ» են անում, «սպառնալիքներ» կարդում: Արամբ, կռահելով թէ բանն ինչումն է, սաստիկ զայրացած, թուաւ տեղից ու դուրս վազեց, սենեակից դէպի ցած՝ բարձրաձայն պարսաւելով խռովարարներին: Մեծ դժւարութեամբ յաջողեց նրան ուժով յետ բերել եւ թոյլ չտալ ցած իջնել: Իսկ ցուցարարներին ցրեց Աղդ. Խորհրդի սպահակախումբը: Իր տեսակի մէջ այդ դէպքը առաջինն ու վերջինն էր: Երբորդ դէպքի մասին պատմելը համարում եմ վաղաժամ: Թէեւ պէտք է ասել, որ այդ դէպքը Արամին ոչ այնքան վրդովեց, որքան վշտացրեց:

**

Ոչ-դաշնակցական Երեւանը Արամին չէր ճանաչում: Նրա մասին, ի հարկէ, լսել ու կարդացել էր, բայց միայն այդքանը: Եւ ահա Երեւան դալուց ու գործի անցնելուց յետոյ, անհաւատալի կարճ ժամանակամիջոցում նա ուղղակի նաճեց ազգային-հասարակական կառքին լծած բոլոր հոգիները: Նրա հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը աճում էր օրից օր. նրա հմայքի դէմ խոնարհւում էին ամենը:

Բնական է, որ դաշնակցականները դադարաբեկից տաղանդաւոր գործչի մասին հիացմունքով խօսէին: Բայց Արամի մեծութիւնը, ի միջի այլոց, վկայում է եւ այն հանգամանքը, որ նրա հետ աշխատող ոչ-դաշնակցականներն էլ անսպասելի ենթարկւում էին նրա հեղինակութեան ու, պատեհ առթիւ, միայն դուլասանքի ու հիացմունքի խօսք անում նրա մասին:

Միայն մի երկու օրինակ:

Արամը մեռաւ 1919 թ. յունւ. 28ին: Մահւան տարեդարձին Երեւանում հրատարակող «Յառաջ»-ի խմբագրութիւնը թերթի մի յատուկ համար նւիրեց Արամի յիշատակին: Ինձ իւր առաջարկեց մի բան գրել: Ես այն ժամանակ անկարող էի Արամի մասին մի տող անգամ գրի առնել: Բայց, նախապէս խօսելով խմբագրի հետ, խնդրեցի Գ. (Գրիգ) Պետրոսեանին «Յառաջ»-ի այդ համարի համար գրել մի յօդւած: Գ. Պետրոսեանը իր քաղաքական աշխարհահայեացքով կաղէտ էր: Երեւանում աշխատում էր ժողովրդականների հետ. փոխութեան սկզբնական շրջանում, ռուս տիրապետութեան ժամանակ, Նահանգական Գործադիր Կոմիտէի աչքի ընկնող անգամներին էր: Նոյն ժամանակները ժողովրդական Կուսակցութիւնը Երեւանում հրատարակում էր ռուսերէն մի թերթ, որի փաստական խմբագիրն էր: Հետագային, Հայաստանի անկախութեան օրով, մտաւ Քաջազնունու դահլիճի մէջ, իբրեւ արդարադատութեան նախարար: Իր շրջանում աչքի էր ընկնում իբր շնորհալի իրաւաբան: Իմ դիմումը նա յարգեց եւ մի երկու օր անցած բերեց ռուսերէն լեզուով (հայերէնին լաւ էէր տիրապետում) մի ընդարձակ յօդւած, որ կատարեալ ներքող էր հանգուցեալի յիշատակին: Ինձ համար այդ անսպասելի էր: Պետրոսեանը ճանաչւած էր իբրեւ շատ շիտակ ու անաչառ մարդ: Ես գիտէի, որ անցեալում, դեռ Ազգ. Խորհրդի իշխանութեան օրով, նա առիթ էր ունեցել բողոքելու Արամի դէմ եւ կամովին հեռացել էր մի ժողովից, ուր ներկայ էր գտնւել Արամի հետ եւ խիստ զժգոհ մնացել վերջինիս մի վարմունքից այդ ժողովում: Ես կարծում էի, որ Պետրոսեանը, իբր անկեղծ մարդ, զնահատելով հանդերձ Արամի արժանիքները կը խօսի նրա մասին զուտ ու պաշարիւն ձեւով, ցոյց տալով նաեւ նրա գործունէութեան վրիպումները: Ես չծածկեցի Պետրոսեանից այդ ամենը եւ ստացայ մօտաւորապէս այս պատասխանը.

- Ես բնաւ չեմ առաջնորդւել այն մտքով, թէ նման դէպքերում միայն լաւը պէտք է գրել: Ոչ: Գրել եմ այն, ինչ թելադրել են ինձ Արամի մասին ունեցած տպաւորութիւններս: Դուք ակնարկում էք Ազգ. Խորհրդի ժողովում տեղի ունեցած դէպքը, երբ ես բողոքեցի

Արամի վարմունքի դէմ եւ զայրացած հեռացայ ժողովից: Այո՛, այն ժամանակ Արամի վարմունքը Զուբեանի նկատմամբ կոպիտ ու վիրաւորական թւաց ինձ: Բայց ես Արամի այդ վարմունքը հասկացայ յետոյ, երբ սկսեցի աշխատել նրա հետ միասին: Ես այժմ ոչ մի կասկած չունեմ, որ ինչ որ Արամն անում էր՝ անում էր հասարակական շահերի թելադրանքով. անձնական միտումներ նրա վարմունքները չունէին ու այդ պատճառով նեղանալ, վիրաւորել ներանից անվայել էր հասարակական դործչի համար: Ես Արամին պատկերացնում եմ իբր մի հսկայ տարրերային ոյժ, որը հաստատուն քայլերով առաջ էր գնում՝ քաջելով իր յետեւից իր շրջապատը: Այդ ⁽⁵⁾ Պորհրդի օրով նա յաճախ իր զարմանալի առողջ բնազդով արհամարհել է մեր օրէնքներն ու կարգերը՝ յանուն մեր ժողովրդի շահերի: Սովորական մարդը ալիսի բան չի կարող անել: Արամի այդ ոյժը ես ամբողջ ժամանակ զգում էի, երբ նրա հետ միասին աշխատում էի Քաջաղնունու կառավարութեան մէջ: Քանի՜ անգամ կառավարութեան նիստերում դիտելով ու լսելով Արամին՝ հիացած մտածում էի՝ այս մարդը թեմական դպրոց է աւարտել ու Տաճկաստանի խորքերում անցկացրել իր կեանքը: Կառավարութեան անդամները բոլորն էլ կրթութեամբ Արամից բարձր էին, սակայն նիստերում յաճախ իշխում էին նրա մտքերը: Արամը իր բընական խելքով մեր բոլորիցն էլ շա՛տ շա՛տ բարձր էր: Քաջաղնունու կառավարութեան մէջ աչքի էր ընկնում եւ Կարճիկեանը, բայց ոչ Արամի հետ համեմատած: Կարճիկեանի անունը յիշեցի, որովհետեւ Արամին ամենից լաւ նա էր հասկանում եւ յաճախ Արամի մըտքերը նրա բանաձեւով էին անցնում:

Գ. Պետրոսեանի յօդւածը ես յանձնեցի «Յառաջ»ի խմբագրին (Ս. Վրացեան): Զգիտեմ ինչու «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը իր մըտադրութիւնը չիրագործեց, եւ Արամի յիշատակին խոստացւած համարը լոյս չտեսաւ:

Մինչեւ Քաջաղնունու Թիֆլիսում կազմած կառավարութեան Երեւան գալը, Երեւանում ամիսներից ի վեր գործում էր Արամի նախաձեռնութեամբ ու գլխաւորութեամբ կազմւած կառավարութիւնը: Նախագահն ու գլխաւորական վարիչը ինքը Արամն էր: Նախ քան վերջին պաշտօնը յանձն առնելը, նա ցանկութիւն յայտնեց, որ այդ պաշտօնը տրւի մի հեղինակաւոր գլխաւորականի: Այդ ցանկութիւնը Արամը յայտնում էր նախ՝ որովհետեւ շատ էր ծանրաբեռնւած ու Փիղիքապէս հնարաւոր չէր ամէն տեղ հասնել, եւ ապա՝ նախատեսւում էր, որ իրեն չճանաչող գլխաւորական շրջանակներում (յատկապէս սպայութեան մէջ) խօսք ու զրոյց է լինելու եւ ոչ ցանկալի

տրամադրութիւն ստեղծւելու: Արամին ընտրողները չյարգեցին նրա այդ առաջարկը՝ քաջ գիտակցելով, որ այն պայմաններում ոչ ոք կարող էր փոխարինել նրան ու կատարել նրա դործը: Սակայն Արամի նախատեսութիւնը արդարացաւ: Կարճ ժամանակ անցած սոլայական շրջաններից սկսեցին լսւել դժգոհութեան ձայներ թէ՛ որքան էլ յարգելիս լինեն Արամին ու խոնարհւեն նրա առաջ, այնուամենայնիւ զինւորական վարիչը զինւորական մասնագէտ պէտք է լինի: Արամը Հ. Յ. Դ. Երեւանի Կենտրոնական Կոմիտէում նորից բարձրացրեց զինւորական վարիչի պաշտօնը զինւորականի յանձնելու հարցը եւ այս անգամ կտրուկ եւ անառարկելի ձեւով: Որոշւեց դիմել զօրավար Սիւրիկեանին: Կ. Կոմիտէի նախագահութեան յանձնարարութեամբ ես այդ առթիւ եղայ զօր. Սիւրիկեանի մօտ: Ահա մեր խօսակցութիւնը հական դժերով:

— Ինչո՞ւ է Արամը հրաժարւում, հետաքրքրեց Սիւրիկեանը, նախապէս հրաժարւելով իրեն առաջարկւած պաշտօնից: Երբ պատճառն իմացաւ, ասաց, որ լսել է այդ դժգոհութիւնները, բայց ո՛չ մի արժէք չի տւել նրանց:

— Դա ժամանակաւոր բան է. դժգոհողները չեն ճանաչում Արամին, երբ ճանաչեն, կը համոզւեն, թէ նա միակ կարող մարդն է այդ պաշտօնի համար: Ես ինչո՞ւ եմ հրաժարւում. որովհետեւ մէկ է՝ ես ինքս առանց Արամի ոչինչ չեմ անելու: Ես այժմ էլ առանց Արամի ոչ մի կարելոր քայլ չեմ անում, իսկ վարիչի պաշտօնը յանձն առնելու պարագայում գրասենեակս տեղափոխելու եմ նըրա մօտ: Ո՛չ մի զինւորական վերարկու ոչ ոքի չի տայ ա՛յն, ինչ որ ունի Արամը: Նրանից յարմար վարիչ մեզ համար չէք գտնի: Ես ինքս անձամբ կը խնդրեմ, որ նա չթողնի այդ պաշտօնը:

Եւ Արամ մնաց իր պաշտօնում. նրան փոխարինող չգտնւեց: Շատ բնորոշ է նաեւ Յովհաննիս Մելիքեանի վերաբերմունքը դէպի Արամը: Յ. Մելիքեանը Ժողովրդական Կուսակցութեան Երեւանի ակնաւոր, աչքի ընկնող գէմքերից էր: Ազգ. Խորհրդի օրով սկզբից մինչեւ վերջ ամենադործունեայ աշխատողներիցն էր՝ վարելով միշտ պատասխանատու եւ ծանր պաշտօններ: Պարենաւորման ու ելեւմուտական հարցերում Մուսիսեանի հետ նա կազմում էր Արամի աջ բաղուկը: Բնաւ չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ Յ. Մելիքեանը աւելի շատ էր գնահատում Արամին, քան թէ մենք՝ դաշնակցականներս: Անսահման վստահութիւն ու հաւատ ունէր դէպի Արամի կարողութիւնները:

Երեւանի ոչ-դաշնակցականների վերաբերմունքը դէպի Արամը ուսանելի ու խրատական էր: Յիշում եմ. մի անգամ Արամը, խո-

բազմա՝ վշտացած մի դէպքից, երկու օր չերեւաց Ազգ. Խորհրդում : Լուր տարածւեց թէ նա հեռանալու է Երեւանից : Արամի երկու օր-
ւայ բացակայութիւնը իսկական խուճապ առաջ բերեց Ազգ. Խոր-
հրդի շրջաններում : Դաշնակցականներից աւելի մտահոգւած էին
ոչ-դաշնակցականները : Սրանք մտածում էին պատգամաւորութիւն
ուղարկել Արամի մօտ, որ շարունակէ վարել դործերը : Սակայն
Արամը կանխեց այդ բանը եւ վերադարձաւ իր աշխատանքներին :



Այն օրերին երբ Վրաստանի եւ Ազրբէջանի քաղաքական դործիչ-
ները պատրաստուում էին իրենց երկիրները անկախ հռչակել՝ այլեւս
աննպատակալարմար համարելով իրենց համար Անդրկովկասի միու-
թիւնը (Սէյմ), այն օրերին, երբ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խոր-
հորդը, լքած հարեւաններից, շար ու յուսահատ միճակ էր ապ-
րում, — այդ օրերին ալեւոր Մասիսի աչքի առաջ, Արարատեան դաշ-
տում, Սարդարապատի տակ ու նրա շուրջը դարձանալի անցքեր էին
տեղի ունենում :

Երեւանի ու նրա շուրջը խմբւած հայութիւնը մահու ու կենաց
պայքարի էր ելել իր դարաւոր ու նամարդ թշնամու դէմ, որ եկել
ու բախում էր Վաղարշապատի դռները : Ժողովուրդների կեանքում
լինում են վայրկեաններ, որոնք խորքից ակոսում են նրա հոգին ու
անջնջելի կերպով տպաւորւում հետագայ սերունդների յիշողութեան
մէջ : Վայրկեաններ, երբ ժողովուրդը հանդէս է բերում բարոյա-
կան հոյակապ կորով, երկաթէ կամք, բազիլի անյաղթելի ոյժ : Ա-
մէն մի ժողովուրդ իր պատմութեան ընթացքում ունեցել է հերոսա-
կան դրւագներ, բայց կան հերոսութիւններ, որոնք հաւասար են
հրաշքի : Ըստ ամենայնի բնական պէտք է համարւէր, եթէ Երեւանի
հայութիւնը պարտւէր Սարդարապատի տակ. եւ ո՛չ մէկ լեզու հը-
նարաւոր կը համարէր դատապարտութեան խօսք տսել նրան. — բո-
լոր պայմանները դասաւորւել էին յօգուտ տաճիկների եւ ի վնաս
հայերի : Անգամ այսօր, տարիներ յետոյ, մարդ առանց ներքին դո-
ղի անկարող է յիշել նոյն օրերի յուսահատական, դժոխային
պայքանները : Աշխարհից կտրւած, շրջապատւած հաղարաւոր ան-
տուն ու անտեղ հարազատներով, պարենաւորման դժոխային կա-
ցութիւն, հաղորդակցութեան ողբալի միջոցներ, ո՛չ մի տեղից ոչ
մի մխիթարական, յուսատու ձայն, ու դրա փոխարէն՝ հառաչանք-
ներ, արտասուքներ, անվերջ վիշտ : Երեւանի դործիչները մնացել
էին խաւարում. նրանց ունեցած տեղեկութիւնները աւելի հեռու
չէին գնում, քան Երեւանի այն օրերի իշխանութեան սահմանները :

Ի՞նչ էր կատարւում այդ սահմաններից դուրս՝ անյայտ էր: Բոլոր դռները դոց էին, բանալիները՝ թշնամու ձեռքը: Հնարաւոր էր մտածել յաղթութեան մասին: Երեւանում ոչ ոք այդ մասին չէր մտածում: Ինքնապաշտպանութիւն - այդ էր միակ մտահոգութիւնը. թոյլ չտալ, որ տաճիկը աւելի առաջանայ, մտնի Երեւան եւ ազատ մնացած հայկական շրջանները:

Զարմանալի էր Արամն այդ օրերին: Համատարած յուսալքումի այդ շրջանում նա մնաց մի՛շտ բարձր-յուսադրող, ոգեւորող, հաւատ ու եռանդ ներշնչող: Ահաւոր վտանգի նախօրեակին Երեւանի հայութիւնը չունէր իր մէջ թագնւած ուժերի գիտակցութիւնը. հերոսութեան հուժկու ալիքը համակեց նրան, երբ սկսեց ճակատադրական բախումը թշնամու հետ: Արամի մէջ այդ ոյժը ճառագայթում էր սկզբից եւ եթ: Նա շարունակ ոտքի վրա էր. հանգիստը ինչ է մոռացել էր: Ճակատը նրա մտահոգութեան միակ առարկան էր: Թէեւ ճակատի ու թեկունքի միջեւ առանձին տարբերութիւն էլ չկար, բայց Արամի միտքը կլանւած էր առաջին դիժը ամուր ու անսասան պահելու հոգսով: Անընդհատ յարաբերութեան մէջ էր գլխաւոր շտաբի հետ, որը նստած էր Վաղարշապատում: Արամը իր շնչով վարակում էր ամենքին. ո՛չ ոչ չէր խնայում հնարաւորը: Երեւանը իր ունեցածը տրամադրել էր Սարգարապատի անապատներում թշնամուն կուրծք տւող իր հերոսներին. - տներից կապոցներով ու ամաններով պաշար էր ուղարկում, բեռներով՝ թարմ ջուր. թեկունք ու ճակատ հոգով ու մարմնով միացել էին իրար: Ստեղծւել էր հոգեբանական մի մթնոլորտ, ուր ամէն ինչ յիշեցնում էր պատաճանաչութեան ու պատասխանատւութեան մասին: Այդ մթնոլորտը գնալով թանձրանում է, մարդիկ բարոյապէս աճում կերպարանափոխւում են, ուղղակի անճանաչելի դառնում: Հայ զինւորը մայիսի սկզբներին եւ այդ նոյն զինւորը մայիս վերջերին իր հետ չհամեմատւող մեծութիւններ են: Զօր. Սիլիկեանը, որ կռիւներից առաջ Ազգ. Խորհրդին ու Նաղարեքեանին տւած զեկուցումներում միշտ յուսահատւում էր*), ճակատամարտի օրերին ու այնուհետեւ Ղարսի մասին էր մտածում...:

Հայ ժողովուրդը Սարգարապատի տակ ապրեց հերոսական վայրկեաններ եւ կերտեց հայոց պատմութեան փառաւոր էջերից մէկը:

Հոգեբանական այս վերելքի օրերին էր, որ եկան զինադադարի

*) Մի բան, որ Արամը չէր ներում ու չներեց միմեկի վերջ. դէպի Սիլիկեանը մա ստեղ, քէն ցոյց չէր տալիս:

եւ հաշտութեան պայմանները: Որքա՛ն դաժան, որքա՛ն սարսափելի էին այդ պայմանները: Որպիսի՛ դայրոյթ ու ցատում առաջ բերին ամէն կողմից: Ճակատից հեռախօսազրույ խնդրում էին Աղգ. Խորհրդէին չհամաձայնել ու չընդունել թիւրքերի պայմանները: Զօրավար Սիլիկեանը տրամադիր էր կռիւը շարունակել, եթէ Երեւանի Աղգային Խորհուրդը հրաման տար: Աղգ. Խորհուրդը, սակայն, չտւեց: Արամը ողբերգութիւն էր ապրում. լուռ էր ու մռայլ. միայնակութիւն էր փնտրում. սպասում էր Նաղարբէգեանին. նրան կաշկանդել էր այն, որ որեւէ տեղեկութիւն չունէր դրսի աշխարհից...

Երբ բանը վերջացաւ նրանով, որ տաճիկները հաստատուեցին Երեւանից 6-7 վերստի վրա, քաղաքի համար սկսեցին մղձաւանջային օրեր: Ո՞վ է կասկածում այսօր որ եթէ Գերմանիան չպարտւէր, կամ քիչ երկար դիմանար, տաճիկները չէին մտնելու Երեւան: Սարգաթապատից յետոյ նրանց խանդարեց Բաղուն, իսկ Բաղունից յետոյ՝ Գերմանիայի պարտութիւնը: Բայց Երեւանը ո՛չինչ չգիտէր — ո՛չ Բաղուն, ոչ Գերմանիայի մասին եւ չէ՛ր կասկածում, որ թիւրքերը մտնելու են Երեւան:

Աղգ. Խորհրդի անդամներից մի քանիսի մէջ միտք է ծագում հեռացնել Արամին քաղաքից՝ անակնկալի եկած դէպքում նրան փրկած լինելու նպատակով: Նրանք մտածում էին, որ Երեւանից յետոյ ազատւած ժողովուրդը, եթէ գլուխ ունենայ, կը կազմակերպէ իր ինքնապաշտպանութիւնը եւ երկար կը դիմանայ, հակառակ պարագայում հեշտութեամբ կը կորչի, կը փչանայ: Իսկ քաղաքի համար, քանի կանգուն է, Արամը կարող էր աշխատել դրսից: Այդ խօսակցութիւնը տեղի էր ունենում Արամի առանձնասենեակում, հետագայում պարլամենտի նախագահութեան սենեակը: Արամը նստած էր գլուխը յենած ձեռքերին: Ես այն տպաւորութիւնն ունէի, որ արւած առաջարկութիւնը ու այդ առթիւ եղած խօսակցութիւնը նրան բնա՛ւ չէր զբաղեցնում. նա ուրիշ բանի մասին էր մտածում: Մէկ էլ վեր կացաւ տեղից եւ, կարծես, ընդհատելով իր միտքը՝ հանդիստ ու տխուր ձայնով ասաց, թէ իր համար անընդունելի, անհնարին բաներ ենք մտածում, թէ իրեն համար գերադասելի է տաճիկների ձեռքով կախաղան բարձրանալ Աղգային Խորհրդի չէնքի առաջ (մատով ցոյց տւեց չէնքի դիմացը), քան թէ հեռանալ քաղաքից: Քաղաքից հեռանալու մասին չէ, որ պէտք է մտածել, այլ քաղաքը փրկելու մասին:

1918 թւի վերջերին եւ 1919ի սկիզբներին բժաւոր տիֆը Երեւա-

նում առատ հունձ էր անում: Նրան զոհ գնաց եւ Արամը: Թէ իր պաշտօնի բերումով - ներքին գործոց նախարար - եւ թէ, նամանաւոր, իբրեւ հասարակական կենտրոնական դէմք, նա շարունակ յարաբերութեան ու շփման մէջ էր բազմաթիւ մարդկանց հետ՝ ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերից: Եւ որովհետեւ իր մասին մտածելու սովորութիւն չունէր, դարմանալի չէ բնաւ, որ նա էլ վարակեց տիֆով, բայց հիւանդութեան սկզբի օրերը մնաց ոտքի վրա:

1918ի դեկտեմբերին վախճանեց (նոյնպէս բժաւոր տիֆից) Սարգիս Օհանջանեանը, դաշնակցական հին գործիչներից մէկը: Արամը ուղեկցում է ընկերոջ դագաղին, բայց մինչեւ գերեզմանատուն դնալ չի կարողանում. հիւանդութիւնը իրեն զգալ է տալիս. նա կէս ճամբից վերադառնում է տուն ու պարկում՝ առանց խմանալու հիւանդութեան բնոյթը: Երբ պարզեց, որ հիւանդութիւնը տիֆ է, նա չափազանց անտարբեր վերաբերմունք ցոյց տւեց՝ վիշտը, կասկածը, երկիւղը մինչեւ վերջ խորթ մնացին նրան: Ընդհակառակը, տրամադրութիւնը լաւ էր ու իր տրամադրութեամբ վարակում էր մտերիմներին ու այցելուներին էլ:

Բժաւոր տիֆը այդ տարի Հայաստանում յատուկ դաժանութեամբ էր արտայայտւում եւ աջ ու ձախ կոտորած էր անում: Բաւական է ասել, որ Երեւանի պէս փոքր քաղաքում չորս բժիշկ (Անդրէասեան, Զաքարեան, Շահպաղեան, Նալբանդեան) զոհ գնացին այդ հիւանդութեան: Բնական է, որ մարդիկ զուլանում էին, իսկ հիւանդները՝ ահ ու սարսափով անցկացնում իրենց օրը:

Երբ Արամի հիւանդութիւնը պարզեց, Երեւանի բժիշկներից շատերը ինքնաբերաբար ոտքի կանգնեցին. դրանց մէջ էր եւ բժ. Ս. Կամսարականը: Սա միաժամանակ բժշկում էր եւ պետական վերահսկիչ Մինաս Բերբերեանին, որը նոյնպէս հիւանդ էր բժաւոր տիֆով: Այդ նոյն օրերին իմ ընտանիքում էլ հիւանդ կար - նոյնպէս տիֆով - որին բժշկում էր Կամսարականը, որը լաւ բժշկի համբաւ ունենալուց զատ՝ մի շատ համակրելի ու շիտակ անձնաւորութիւն է: Որեւէ կուսակցութեան չէր պատկանում: Բժիշկը նախ այցելում էր Բերբերեանին, յետոյ Արամին, ապա գալիս էր մեզ մօտ: Բնական է, որ ես ամէն անգամ հետաքրքրւում էի Բերբերեանի եւ Արամի առողջութեամբ, թէեւ վերջինի մօտ լինում էի օր ու մէջ: Բժ. Ս. Կամսարականը ամէն անգամ էլ առանձին բաւականութեամբ էր խօսում Արամի մասին.

- Չարմանալի մարդ է. ի՞նչ հիւանդ, - ես նրա մօտ հանդստանում եմ. նամանաւոր Բերբերեանից յետոյ. սա ամբողջ ժամանակ դժգոհում է, զանգատւում, սարսափում իր վիճակից, յիշում է իր

լաւ անցեալը եւ ողբում ներկան: Սիրտս ճնշւում է նրա մօտ: Իսկ Արամի մօտ ամբողջ ժամանակ տրամադրութիւնս լաւ է լինում. ո՛չ մի դանդաւտ, ո՛չ սրտնեղութիւն: Հիւանդ տեղովը մեզ, բժիշկներին ձեռք է առնում, ծաղրում է, որ բժերը լաւ չպահեցինք եւ նրանք էլ խռովեցին ու փախան, լաւ «հեքիմ» չենք: Խօսում է այլեւայլ նիւթերի մասին, իր հիւանդութիւնով, կարծես, չի հետաքրքրւում: Այո՛. զարմանալի մարդ է Արամը:

Այդ նոյն օրերին պառկած էին, ի միջի այլոց, եւ Սահակ Թորոսեանը, ինժ. Թորգոմ Նիկողոսեանը, քաղաքային վարչութեան անդամ Յակոբ Յարութիւնեանը (վերջին երկուսը վախճանեցին), որոնց այցելում էի յաճախ: Երբ գալիս էի Արամի մօտ, միշտ հետաքրքրւում էր նրանց վիճակով: Իսկ երբ հարցնում էի իր մասին, միշտ էլ պատասխանում էր. «Լաւ եմ»: Եւ այդ ասում էր ոչ թէ նրա համար, որ լաւ էր, այլ որպէսզի մենք չանհանգստանանք: Իսկ իրապէս ամենեւին էլ լաւ չէր. դրութիւնը գնալով ծանրանում էր, եւ վերջը հիւանդութիւնը բարդացաւ ու ծայր աստիճան սաստկացաւ: Հիւանդութեան 18րդ օր կորցրեց գիտակցութիւնը եւ գրեթէ մինչեւ վերջ մնաց այդ վիճակում՝ օրհասական պայքար մղելով մահաւան դէմ: Եւ մահը յաղթեց. յունւար 29ին Արամը այլեւս չկար:

Գիտակցութիւնը կորցնելուց յետոյ, մի երկու անգամ, շատ կարճ ժամանակով ուշքի եկաւ: Սկզբներում Արամի վիճակը բժիշկներին մտահոգութիւն չէր պատճառում. վստահ էին, որ նրա առողջ կազմածքը վերջ ի վերջոյ յաղթանակելու է: Բայց երբ ուշագնացութիւնը տեւեց շատ երկար, նրանց սիրտը կասկած մտաւ: Եւ այդ կասկածը նրանք բարձրաձայն յայտնեցին հիւանդի մօտ, վստահ, որ նա չի կարող լսել: Սակայն, որքան մեծ եղաւ նրանց զարմանքը, երբ հիւանդը նկատեց.

- Ի՞նչ էք ասում. ոտքս գետնովը տամ՝ սարերը կը դողան: Եւ այնուհետեւ բժիշկները, որքան աշխատեցին, այլեւս ոչինչ չլսեցին նրանից:

Թէեւ քաղաքն այն օրերին լի էր հիւանդներով, դրեթէ ամէն օր յուղարկւորութիւններ էին տեղի ունենում եւ մարդկային սիրտը քարացել էր, բայց Արամի վիճակով հետաքրքրւում էին ամենքը եւ ուշադրութեամբ հետեւում նրա հիւանդութեան, որի բարդանալով մարդիկ սկսեցին անհանգստութիւն արտայայտել: Երբ Արամը գի-

*) Բժաւոր տիֆով հիւանդների մարմինը, սովորաբար, ծածկւում է մանր բլրձերով, որոնք յետոյ անցնում են: Արամի վրա երեւացին միայն մի քանի հատ եւ շուտով չփայտան:

տակցութիւնը կորցրեց, քաղաքում ծայր տւին չարագուշակ լուրեր: Անձամբ երկու-երեք անգամ, փողոցով անցնելիս, լսել եմ Արամի մահւան մասին ա՛յն ժամանակ, երբ բժիշկները դեռ յոյսը չէին կորցրել: Այդ լուրերը, չգիտես ի՞նչ ճանապարհով, հասնում էին եւ Արամի ականջին: Մի օր, մի քանի վայրկեան ուշքի գալով՝ նա կանչում է մօտը կնոջը եւ հարցնում.

- Լսեցի՞ր, Կատիւշա.

- Ի՞նչ, Արամ.

Ժողովուրդը ասում է՝ Արամը մեռաւ:

Եւ նորից ընկղմւում մոռացութեան մէջ:

Դրանից առաջ էլ, երբ նոյնպէս ուշքի է գալիս, հարցնում է Ռոստոմի մասին*): Տիկինը նրան ուրախացնելու նպատակով պատասխանում է, թէ Ռոստոմը շուտով գալու է Երեւան:

- Դէ՛, հալաւ պատրաստի՛ր. Ռոստոմը որ գայ, վեր եմ կենալու, ասում է Արամը:

Եւ դարձեալ ուշքը գնում է:

ԲԺ. Տէր-Յակոբեանը (Գրօ) պատմում էր, որ Արամի մահւանից մի քանի օր առաջ, հիւանդին քննելիս, նկատում է, որ նա ուշքի գալու փոքրիկ նշաններ է ցոյց տալիս: Փորձում է հետը խօսել:

- Արա՛մ, Արա՛մ, ինչպէ՞ս ես, կրկնում է մի քանի անգամ:

- Լաւ եմ, լաւ, վերջապէս, հազիւ լսելի ձայնով պատասխանում է հիւանդը:

Արամի վերջին խօսքն էր այդ...:

Նա մեռաւ յունւար 29ին, ցերեկւայ ժամը 3ին: Բօթը ինձ հաղորդեցին հեռախօսով. «Արամը վախճանեց»: Երբ մի երկու րոպէ յետոյ մօտենում էի Արամի բնակարանին, այնտեղից դուրս էին գալիս Յ. Քաջաղնունին եւ Ա. Սահակեանը: Ներսը, ընդարձակ սրահի մի անկիւնում, լուսամուտի մօտ, տխուր, մտադրաղ կանգնած էր բԺ. Բաբալեանը: Արամի ննջարանը տանող դուռը բաց էր: Ինքը, անշնչացած, պառկած էր մահճակալի վրա: Հարեւան սենեակից լսում էին հեծկլտանքներ: Մօտեցայ մահճակալին ու ծունկի եկայ... Ինքնամոռացութիւնից ինձ հանեցին աղիողորմ, սրտամորմոք հառաչանքներ: Գլուխս բարձրացրի. վանեցի քոյրիկն էր, որը խնամում էր Արամին մինչեւ նրա տիկնոջ Երեւան տեղափոխւելը: Սրահը լցւեց այցելուներով...:

Արամի յուղարկաւորութիւնը համաժողովրդական մեծ սուգ էր:

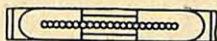
*) Այդ ժամանակ Ռոստոմը այլեւս չկար. նա վախճանեց յունւար 18-ին, բայց Արամը չգիտէր:

Հազարաւոր մարդիկ եկել էին վերջին յարգանքը մատուցանելու այն մարդուն, որին վստահել էին իրենց բախտը կեանքի ամենածանր օրերին: Ես գիտեմ, թէ ինչ է եղել Արամը Երեւանի համար, բայց եւ այնպէս, երբ դադարը դուրս բերինք բնակարանից, այն ինչ տեսայ դուրսը՝ մի վայրկեան սթափեցրեց մեծ կորուստի ազդեցութիւնը ու զարմանք պատճառեց. աչքդ որ կողմ ուղղում էիր՝ ծով բազմութիւն. փողոց, տանիք, լուսամուտ, պատշգամբ՝ ամէն տեղ բռնած էր մեծ տարածութեան վրա. ամբողջ քաղաքը, մեծ ուփօքըր, դուրս էր եկել փողոց: Պողոս-Պետրոս եկեղեցուց սկսած մինչեւ հանգստարան դիակառքը մնաց դատարկ. դադարը տանում էին ձեռքերի վրա: Եւ տանողները, գլխաւորապէս, վանեցիկներն էին, որոնք յատուկ սէր ու գուրգուրանք ունէին Արամի հանդէպ: Դաշնակցութեան Տան առջեւ դամբանականներ խօսեցին: Հոյակապ էր եւ անմոռանալի մանաւանդ Նիկոլ Աղբալեանի խօսքը: Հանգստատանում խօսեցին Յ. Քաջազնունին եւ ուրիշներ: Այդ օրը Հայաստանի մայրաքաղաքը համակւած էր ընդհանուր սուգով...



Զգիտեմ, ո՞վ է առաջին անգամ Արամին անւանել Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադիր: Բայց եթէ առհասարակ հնարաւոր բան է մի՞ մարդու անւան հետ կապել երկար տարիների ընթացքում գուրգուրած քաղաքական ձգտումների իրականացման այն ձեւակերպումը, որ նա ստացաւ 1918ին, այդ մարդը, ամենայն իրաւամբ, պէտք է լինի Արամը: Այն օրերին, երբ վերջնականապէս կոփւում ու կեանք էր ստանում անկախ հայրենիքի գաղափարը, մեծագոյն դէմքը եւ դէպքերի վրա մեծապէս ազդողը Արամը եղաւ: Երբ Ժամանակը գայ եւ հրատարակութեան տրւին Երեւանի Ազգ. խորհրդի դիւանի թղթերը եւ Յատուկ կոմիտէի արձանագրութիւնները*), Արամին վերագրւած այդ պատիւը լի ու լի հասկանալի կը լինի գալիք սերունդների համար: Այս վերջինների առաջ Արամը պատկերանալու է իբրեւ ազգային-քաղաքական մի հոյակապ դէմք, իր Ժողովրդի ճակատագիրն ու բախտը դարբնող մի հսկայ կամք:

Վրշապ.



*) Եթէ միայն նրանք մնացել են եւ բոլշեւիկների կողմից վառարանի միւս չեն գարձել կամ չեն ծախել Թաւրիզի շուկայում քիշմիշ փաքաքելու համար: ԽՍԲ.